

Heiko Droste

Språk och livsform: Patronage i 1600-talets Sverige

“Er Höggrevliga Excellensens nådigaste tillskrivelse den 30. september [1696] befastade mina nyligen fattade och genom den högansenliga kungliga senatorm, herre greve von Dahlberg, i egen person anförtrodde ödmjuka tankar, på sådant sätt, att jag förtröster mig redan nu i underdånighet vid deras befrämjande uppfyllelse. Dock överlåter jag till Eder Höggrevlig Excellens, som min utvalde patron, hur snart Ni (enligt Eders högboren bekännelse) tycker det lämpligt att jag kommer att upp- och antagas som en av Eders Kungl. Maj:tens trognaste knektar.”¹

Den hamburgska juristen Georg Schröttering svarade på riksrådet Nils Gyldenstolpes (icke bevarade) brev från Stockholm, vari Gyldenstolpe uppenbarligen hade uttryckt sin beredskap att anta Schröttering som klient. Vid sidan av Schrötterings ovanligt “rika” brevspråk är detta ett klientbrev precis som många andra. Det handlar om Schrötterings underordning och om Gyldenstolpes makt, det handlar i fortsättningen även om trohet och tjänst. Dylika brev är en ovärderlig källa till en förståelse av patronage. De är dock inte alls lätthanterliga utan snarare främmande och vid första ögonkastet inte ens trovärdiga i sitt sätt att beskriva patronens och klientens motiv och intressen. Vill man förstå patronage kan man ändå inte avstå från att utvärdera breven och deras retorik. I synnerhet inte när det gäller att beskriva patronage och ta hänsyn till dess sociala, kulturella, ekonomiska och politiska beståndsdelar. Och förståelse och beskrivning krävs enligt min åsikt för att undvika de begränsningar som alltför ofta präglar forskning om patronage.

Första delen av min uppsats innehåller flera metodiska funderingar, i synnerhet om språk och retorik, dessutom om ståndssamhällets innebörder (ära, social mobilitet) och om sammanhanget mellan patronage och liknande former av personförhållande. Först därefter kommer jag att studera patronage som en del av 1600-talets Sverige. Viktiga frågor gäller här Sveriges statsbildningsprocess och byråkratisering. Denna andra del blir dock ganska kortfattad, då det inte finns några mera ingående studier om patronage i Sverige. Av praktiska skäl betraktar jag patronage bara inom politiska sammanhang; patronage inom universitet eller konstnärliga miljöer lämnas utanför. Ett tvåsidigt personförhållande inom detta patronage be-

tecknas som patron-klientrelation. Mitt material hämtar jag från min forskning om Sveriges korrespondensverksamhet under stormaktstiden, som i synnerhet rör staden Hamburg som en centralort för Sveriges diplomati och underrättelseväsen.

I

Under de senaste årtiondena har det uppstått en tvärvetenskaplig diskussion om patronage. Denna diskussion utgick från etnologiska undersökningar om primitiva samhällsformer och från sociologiska undersökningar om gestaltningen av sociala kontakter i ett hierarkiskt samhälle. Patronage visade sig i detta sammanhang som rimligt koncept för förståelsen av sociala relationer. Ett resultat var att alla hittillsvarande samhällsformationer, oavsett utvecklingsstillstånd resp. modernitet, utvecklade olika former av patronage. Detta resultat ledde till ett brett intresse för patronage inom olika historiska discipliner, diskussionen överfördes därmed till nya forskningsområden. Det finns t.ex. en relativt oberoende diskussion om patronage i Europa under tidigmodern tid, som också kallas för patronagets klassiska tidsålder. För övrigt genomförs de flesta undersökningar om patronage i form av biografiskt orienterade studier. Litteraturen om patronage har därför med tiden blivit oöverskådlig.

Kännetecknen för närvaron av patronage anges oftast med stor enighet, relativt oberoende av varje forskares konkreta forskningsintresse. Viktigt är i så fall den så kallade dyadiska karaktären, alltså tvåsidigheten i relationen mellan patron och klient. Patron och klient tillhör olika sociala samhällsskikt. De har därför en ojämlig tillgång till resurser (ekonomiska, politiska, sociala). De kommer överens om ett byte av patronens makt och resurser mot klientens tjänst och lojalitet. Detta byte sker dock utan en formell överenskommelse. Det finns överhuvudtaget inga fasta regler för patron-klientrelationer och inga kontrakt. Utbytet mellan patron och klient kan för övrigt ta mycket lång tid (fördröjd ömsesidighet²), själva relationen inriktas – i idealfallet (!) – på en livslång varaktighet.³

Denna definition på patronage är dock ganska bred och omfattar många olika föreställningar och uppfattningar. Egentligen handlar det om olika begrepp med olika innehåll. Det finns t.ex. stora skillnader mellan patronage i politiska och administrativa sammanhang å ena sidan och patronage i konstnärliga sammanhang å andra sidan. Det finns dessutom stora skillnader mellan patronage i olika epoker och kulturer. De sociologiska patronagedefinitionerna som oftast användas av historikerna diskuteras dock knappast alls. Kräver en undersökning om patronage t.ex. att alla element av en sådan definition är uppfyllda? Finns det element som är viktigare än andra?

Jag menar att begreppets tillämpning först kräver en detaljerad och snäv beskrivning av patronagets innebörd och roll i varje enskilt samhälle. Det betyder att patronagets sociala och kulturella uttrycksformer måste undersökas mycket noggrant. De är lika viktiga som patronagets ekonomiska och politiska delar, alltså

t.ex. den roll som patronage hade för byråkratiseringen och statsbildningen eller adelns utveckling som stånd. Fastän det finns ganska många undersökningar om patronage i samband med administration och social mobilitet, saknas fortfarande undersökningar om patronagets sociala och kulturella uttrycksformer och deras roll för förståelse av det. Det är dessutom viktigt att skilja mellan patronage och liknande former av sociala relationer, t.ex. släktskap, vänskap eller olika slags nätverk. Alla dessa former hänger förmodligen oftast ihop med patronage, men släktskap är inte alltid en del av patronage och inte alla patroner byggde ett klientnätverk. Att sammanblanda dessa sociala former urvattnar därför deras förklaringsvärde.

Den historiska bakgrunden

I bakgrunden till den tidigmoderna tidens patronagekultur i Europa finns två viktiga utvecklingar sedan medeltiden, där 1600-talets patronage har en del av sina rötter. Det gäller främst själva begreppet. Patronen (skyddsherre) kunde beteckna en (feodal-)herre och företrädare för en orden eller en kyrka. I så fall uppfattades han som ställföreträdare för ett på orten dyrkat helgon. Båda – skyddsherren liksom helgonet – betecknades ofta som patron eller skyddspatron. Det finns många bildliga framställningar som visar patronen just i denna ställföreträdarroll. På motsvarande sätt tillerkändes patronen en religiös funktion och dimension.⁴ Detta förhållande levde vidare i 1600-talets brevretorik. Många klienter (skyddslingar) försäkrade t.ex. inför patronen att all deras timliga välfärd berodde näst Gud på honom. Den ursprungliga religiösa funktionen förlorade dock mer och mer av sin betydelse, även om relikter av dessa former av patronage lever kvar fram till våra dagar. Men i övrigt sekulariserades patronatsidén i hög grad.

Mer betydelsefullt är dock för det andra den för patronage grundläggande sociala ojämnhetens ursprung och dess organisation i det medeltida länsväsendet. Inom länsväsendet bands länsherre och läntagare tillsammans genom en ed. Länsväsendet förlorade dock från 1400-talet mer och mer sin ursprungliga omfattande juridiska och sociala betydelse. I stället för den genom ed befästade länsbindningen trädde den rättsligt oreglerade patron-klientrelationen.⁵ Det växande antalet adelsmän och den därmed sammanhängande tilltagande utarmningen av stora delar av adeln, vars motpol var framväxten av ett väldigt rikt och socialt vitt överordnat skikt av högadelmän, ledde till bildandet av patron-klientkretsar. I dem möttes den politiskt inflytelserika högadeln och den resurssvaga lågadeln; i dem gestaltades socialt umgänge och adlig självmedvetenhet kring en förmögen patron som centralfigur. Vid den högadliga och inflytelserika patronens hov kunde de lågadliga klienterna finna utkomst och sysselsättning och inte minst möjligheten till ett ståndsmässigt liv. Med dessa omvälvningar inom adeln skedde en förändring inom samhällets ståndindelning. Ståndspyramider och ståndsläror blev ständigt omfångsrikare och mer specifika, och därmed även deras språkliga uttrycks-

former. Ära och anseende hos de vid hovet verksamma klienterna berodde alltmer på furstens person. Denna utveckling nådde sin höjdpunkt med absolutismen.

Äran

Patronage var centralt som utbytesrelation inom 1600-talets socialt starkt reglerade ståndssamhälle; äran var ett minst lika centralt livsinnehåll för dess medlemmar. Men medan patronage existerar ännu idag och därför på något sätt är bekant, står de flesta idag mestadels oförstående inför äreföreställningarna i 1600-talets ståndssamhälle. Den dåtida litteraturen, umgängesformerna och breven var fyllda med hänsyftningar till ära. Ändå tenderar många att anta att dessa äreföreställningar och yttringar egentligen har varit ren retorik. I den betydelseförändring som begreppet retorik genomgick, från att ha betecknat en av de sju artes liberales, blir denna förändring av ärebegreppet minst lika tydligt. Med retorik förknippas de flesta idag bara den lite tvivelaktiga förmågan att övertyga med "fina" dvs. inte uppriktigt menade ord. Jag återkommer till retorikens problem i nästa kapitlet.

Äran var en integrerad del av livet i ett socialt starkt hierarkiserat samhälle. Fram till 1700-talet betraktades samhällets ståndsindelning som Guds vilja, utlagd t.ex. i Luthers teologi.⁶ Detta uteslöt inte en social mobilitet inom vissa gränser. Men Pufendorfs och andra filosofers diskussion om det mänskliga naturtillståndet, *status naturalis*, som inte känner till något stånd, och ut ur vilket människorna först senare överförs i ett socialiserat stånd, *status civilis*, hade ännu inte ifrågasatt ståndssamhällets realitet.⁷ Inom det tidigmoderna samhället betecknade ståndet ingen empirisk, utan en normativ-etiskt präglad särgrupp. Samhället var alltså uppdelat i relativt fasta särgrupper, stånden, som styrdes av egna regler och normer. Dessa regler krävde ett ganska specifikt levnadsätt av var och en som ville tillhöra ståndet. Regler och normer bildade på så sätt underlag för varje människans ära.

Enligt Sociologen Georg Simmel tjänade äran gruppens självbevarelse.⁸ Han satte gruppens självbevarelse genom äran lika högt som totalsamhällets självbevarelse genom rättsliga medel, framför allt igenom straffrätten, och som individens självbevarelse genom sin inre sedlighet. Ståndssamhällets upplösning skred därför fram samtidigt med upplösningen av detta ärebegrepp, vars kontrollfunktioner övertogs av den kodifierade rätten och individens sedlighet. Simmel betonade på så sätt ärans integrativa förmåga. Max Weber betonade å sin sida att äran definierar människans ståndsposition, att den på så sätt kräver en specifikt gestaltad levnadsföring av den som vill tillhöra ett stånd.⁹

Att dåtida människor oavbrutet talade och skrev i termer av ära betyder därför inte att den tidigmoderna tidens människan på något sätt agerade mera ärofullt. Men i äran fanns ett instrument för kontroll och självbeskrivning från gruppens eller ståndets sida som nutida människor i stor utsträckning saknar. Äran krävde av enstaka personer därför inte bara iakttagandet av en hel katalog av regler och

förhållningssätt, på vilkas kränkning gruppen resp. ståndet var tvungen att reagera med olika sanktioner för att skydda sig själv. Genom äran beskrev varje enskild person även sin status inom gruppen och sin tillhörighet till den. Förlust av ära måste på så sätt hota den egna *statusen* och därmed *ståndet* – två språkhistoriskt nära besläktade ord.

Det nutida ärebegreppet syftar främst på inre värderingar och handlingar. Under tidigmodern tid uttrycktes ära däremot väldigt noggrant genom konventioner och ordningar. Klädesordningar, titulaturer, ett starkt formaliserat språk och ett lika noggrant strukturerat socialt beteende är uttryck för detta. Äran förvärvades genom att uppfylla dessa krav. Den förmedlade på så sätt anseende: uppskattningen av enskatta personer genom gruppen.¹⁰ Ära och anseende var alltså intimt förknippade.

Den historiska diskussionen har begripligt nog problem med äran. Den var med all sannolikhet central och måste tas hänsyn till. Men på vilket sätt ska ärans iakttagande värderas emot andra handlingsmotiv (karriär, ekonomiska och politiska intressen)? Pierre Bourdieu har föreslagit en modell, där han betraktar äran som ett symboliskt kapital, som kan jämföras med ekonomiskt, kulturellt (utbildning och vetande, kulturföremål, diplom och titlar) och socialt kapital (relationer och förtrogenhet, föreningar, sällskap, familj). Alla dessa kapitalformer kunde – enligt Bourdieu – ackumuleras och konverteras. Äran är därmed – till skillnad från Simmels och Webers modeller, där ära är ett medel för självbevarelse och -beskrivning – ett medel för konkurrens inom ett samhälle.¹¹ Bourdieus förslag behöver dock ytterligare förklaringar, inte minst då värderingsproblemet oförändrat återstår.

Brevretoriken

För att kunna diskutera ärans betydelse måste därför ännu ett problem iakttagas, som först under de senaste åren överhuvudtaget uppmärksammas mera utförligt: dåtidens brevretorik. Det gäller nämligen att bedöma om alla dessa brev mellan klient och patron återspeglar brevskrivarens uppriktiga tankar eller om t.ex. äran först och främst var ett retoriskt medel och löften om klienternas eviga trohet bara en förklädnad för att framföra egenintresse i trohetens språk. Är dåtidens retorik och brevstil en trovärdig källa för vår interpretation eller är den snarare en maskering? I så fall skulle det vara nästintill omöjligt att utvärdera breven. Svante Norrhemms arbete om 1600-talets svenska kanslitjänstemän må här stå för en ganska utbredd uppfattning. Han beskriver deras sociala uppsving resp. karriär bl.a. genom patronage, varvid han även värderar klienternas brevretorik: "I ett samhälle utan sociala skydds nät övergavs snabbt en patron på nedgång, och i den mån någon [klient] stannade kvar var det snarare ett bevis på att de ingen annanstans hade att ta vägen. De många fina orden om evig trohet som så ofta riktades till patroner var nog inte så allvarligt menade. Möjligen kan man se detta som ett

uttryck för en kollision mellan adlig och borgerlig ideologi.”¹² Norrhem uppfattar uppenbarligen klienternas retorik som maskering. Andra forskare som Sharon Kettering talar på motsvarande vis om “disguise” och “euphemism” för att karakterisera patronagespråket.¹³ Brevet är dock det viktigaste – oftast till och med det enda – bevarade källmaterialet för en förståelse av patronaget. Det är främst i breven dåtida människor beskriver sin förståelse och sin uppfattning av patronage i egna ord. Att undvika brevanalysen skulle betyda att man avstod från ett ovärderligt källmaterial. Konstigt nog verkar de flesta patronageforskare hittills tämligen ointresserade av hela problemet. Dessutom saknas för det mesta en användbar brevt teori.¹⁴

Ett intressant förslag för att lösa upp den iaktagna “dikotomin” mellan maskerat egetintresse och framförda löften om trohet och lojalitet har framförts av Arthur L. Herman.¹⁵ Han utgår från iakttagelsen att nutida forskare förklarar klienternas agerande främst i sociologiska termer, t.ex. patronage och maktrelationer. I motsats till detta skrev klienterna istället om trohet, vänskap, tacksamhet osv. Herman förde därför “the linguistic turn” in i diskussionen. Han utgår från den lingvistiska “speech act” teorin. Dessutom tar han upp Wittgensteins idé om språkspelet. Ett språkspel beskrivas som användandet av språket som “part of an activity, or a form of life”.¹⁶ Det betyder att språket förändras inom skilda sociala sammanhang, alltså att ordens betydelse skiftar efter deras användningsområde resp. livsform. Å andra sidan är, enligt Herman, själva användandet av detta språk i sig ett agerande, en handling, då språket måste uppfattas som deltagandet i ett regelsystem. Klientens försäkring att under hela sitt liv iakttaga patronens bästa eller liknande försäkringar var därför, enligt Herman, mer än bara till inretorik, även om klienten aldrig fick möjlighet att agera som han lovade och även när han faktiskt inte trodde på vad han sade. Hans försäkring om livslång trohet var mer symbol än tal och därför likvärdig med själva handlingen, som också skulle vara en symbol för klientens relation till patronen.¹⁷ Herman tillfogar dock att den konkreta tjänsten alltid aktades högre än den språkliga försäkringen om samma tjänst. Å andra sidan satte klientens försäkring att stödja och vara trogen mot patronen hela sitt liv under ett tvång, nämligen tvånget att agera som lovat för att inte förlora sin ära på grund av försäkringens ickefullföljande. Herman uppfattar därför patronagens språkspel främst som inriktat på trohet. Han är dessutom nästan uteslutande intresserad av klienternas beteende; patronernas motiv spelar nästan ingen roll alls i hans funderingar.

Herman stödjer sin tes med dåtida idéer om klientens agerande. Dessa texter återger dock snarare normativ-etiska idealföreställningar än tillförlitliga utsagor om den faktiska användningen av trohetens språk. Även om Herman bjuder många exempel på klienternas brev, som verkar stödja hans tes, syns hela idén dock vara ganska långsökt. Han kan nämligen inte förklara, varför klienterna i betraktande av språkets handlingskaraktär överlämnade gåvor till patronen. Att de skulle

förtydliga det redan sagda är enligt min åsikt inte nog.¹⁸ Ännu mindre klart är, varför patronen egentligen skulle lita på klientens löfte, då det är alldeles uppenbart att inte alla klienter förhöll sig som de någon gång lovade. Herman påstår att språkspelet fungerade, fastän många klienter faktiskt inte var uppriktiga. Hans uppsats slutar därför med slutsatsen: "Approaching the language of fidelity from the speech-act perspective allows us to realize that such language could act as a constraint on behavior even if its user did not believe a word of what they said."¹⁹

Denna slutsats är inte hållbar. När språk och handling är likaktade symboler, "isomorph" enligt Herman,²⁰ så kunde klienten inte lova trohet utan att tro på den. Hans försäkring var redan ett uttryck för trohet, var troheten själv. För övrigt skulle det omnämnda tvånget leda till att han på lång sikt ändå agerade som lovat, nämligen troget. Dessutom är det knappast tänkbart att språkspelet skulle fungera över en längre tid, när språket regelbundet användes emot sin funktion. "Språkspelmodellen sätter språk i relation till kommunikativt handlande: till detta hör användningen av symboler, reaktionen på beteendeförväntningar och en beledsagande konsensus om infriandet av förväntningar som, om den störs, fordrar att det bristande samförståndet korrigeras. Annars avbryts och upplöses interaktionen. Då fungerar språkspelet inte längre."²¹

Varför ägnar Herman då så stor uppmärksamhet åt detta problem? Uppenbarligen kan han inte föreställa sig att människornas beteende i patronagens tecken var meningsfullt och sant. Han behöver därför något slags språkligt förmedlad förklädning för att återupprätta epokens trovärdighet. Endast den språkliga förklädningen kan förklara motsägelsen mellan klienternas förment altruistiska motiv och deras på egetintresset inriktade beteende.

Kettering och många andra forskare upplöser istället den nämnda dikotomin på ett annat sätt. Kettering skriver att äran och troheten visserligen spelade en stor roll, men att det är omöjligt att avgöra om ett konkret trohetslöfte är rent retoriskt – alltså maskerade – och därför trovärdigt eller inte. Då klienternas språk är principiellt vilseledande behövs ytterligare indicier som kan övertyga om klienternas uppriktighet. Dikotomin kan därför inte upplösas. Det finns, enligt Kettering, i stället två olika sorter klienter, den främst trohetsinriktade, "fidélite", och den främst egetintresserade som knappast hade något affektivt eller emotionellt förhållande till patronen. Kettering betecknar detta som "ordinary or general clientage".²²

Ketterings metod att jämföra klienternas trohetslöfte med deras konkreta agerande och först därefter ta trohetsmotiven på allvar verkar vid första ögonkastet som historikernas "standard procedure". Men på så sätt blir språket som handling oåtkomligt. Det faller helt enkelt bort ur resonemangen. Genom att utesluta det oförklarliga, det förment maskerade och därför icke värderbara ur diskussionen får klientelism som politiskt maktspel en avgörande roll i hennes och många andra historikers undersökningar. Ketterings forskning om patronage och klientelism är

väldigt intressant, men som strukturalistisk undersökning beskriver den bara en del av livsformen patronage.

Syntes

Klient och patron använde ett språkspel som var inbäddat i livsformen patronage. En förståelse av språkspelen kräver därför en undersökning av själva livsformen, då språket bara kan förklaras i livsformens kontext.²³ Genom att använda språkspelen uttryckte patroner och klienter dock inte bara sin delaktighet i livsformen, språkspelen präglade också bådadas syn på och förståelsen av livsformen. En adekvat förståelse av patronage måste alltså utgå från brevetoriken och ståndssamhällets karaktär. Det var inte bara en annan uppfattning om ära och ett motsvarande retoriskt uttryckssätt som skilde detta samhälle från vårt. Människorna betraktades utifrån andra värderingar. De hade olika värde.

Att klient och patron använde patronagespråket betyder ändå inte att de var uppriktiga i varje enstaka fall. Trohetens språk är ett agerande eller kommunikativt handlande (Habermas). Det signalerar beteende på ett symboliskt sätt.²⁴ Men detta förklarar inte, varför klienten skulle vara tvungen att slutligen agera som han signalerar. Trovärdighetens problem återstår därför. Det kan dock inte avgöras utifrån själva språket som Herman försökte med hjälp av "the linguistic turn".

En förklaring till att klient och patron agerade som de signalerade ligger i brevet resp. talets offentliga karaktär. I dåtida brevställare uppfattades brev enhälligt som "*tal* till en frånvarande person". 1600-talets adelskultur manifesterades i offentliga sammanhang, där trohet och lojalitet framfördes i representationens former. Patronens ära och klientens trohet fann därför ett konkret och synbart uttryck i ord och symboliska handlingar.²⁵ Denna offentlighet förpliktade klient och patron. Ett brev var möjligtvis ett mindre förpliktande och möjligen mindre offentligt sätt att uttrycka sin ställning och lojalitet. Det gäller i synnerhet när brevet upplästes ensamt som något slags affärskorrespondens. Detta var dock ursprungligen förmodligen snarare undantag än regel, om än man vet lite om uppläsningssituationen.²⁶

Adelskulturens avtagande offentlighet och bristen på en adlig hovkultur har därför ett stort inflytande på patronagets utformning och upplösning. Det fanns i Sverige som i resten av Europa en dylik tendens vars höjdpunkt ligger i absolutismen, där adelskulturen alltmer överfördes till det kungliga hovet.²⁷ I Stockholm fanns det dock även vid sekelskiftet regelbundna mottagningar hos de stora adelsfamiljerna i staden.

Patronens offentliga representation var för övrigt ett syfte i sig som inte nödvändigtvis hängde samman med hans politiska eller sociala intressen. Representationen var ett synbart uttryck för makt och inflytande och det oberoende av politiska framgångar. Den ofta beskrivna lyxkonsumtionen och den adliga festkulturen var ett liknande sätt att visa sin samhällliga position och ära.²⁸ Klienterna

kunde i detta sammanhang framföra skriftliga eller muntligt symboliska handlingar som bevis för sin trohet och underdånighet. Det skedde ofta även i form av tryckta dedikationer och smyckade utgåvor av tryckta verk. Även de kunde presenteras till patronen i representativa sammanhang och inte då bara av konstnärer och författare. Det finns många diplomater som vid sidan av sitt arbete publicerade lärda verk, tillägnade deras patroner.

Den viktigaste förklaring till att klient och patron vanligtvis kunde förvänta sig att språkspelet användes trovärdigt var dock att livsformen patronage accepterades både från klientens och patronens sida. Den offentliga representationen formades inom ett samhälle vars ståndindelning ansågs vara av gudomligt ursprung. Den upplevde förändringar som var beroende av ståndssamhällets utveckling. Men på det stora hela var den självklar, blev inte ifrågasatt och präglade dessutom varje människas beteende in i minsta detalj: språk, utbildning, kläder, giftermål, yrkesval osv. Dessa "detaljer" tillhörde den omnämnda offentligheten och säkrade tillsammans med människans handlingar, som återigen definierades inom ståndets ram, människans ära.²⁹ Det var dock hela tiden möjligt att försöka uppnå en social uppgång, t.ex. genom att gifta sig eller att göra en karriär inom militären, kyrkan eller administrationen. För att nå detta mål behövde man hjälp och stöd av någon som hade ett större samhälleligt inflytande och som hade tillgång till de resurser som var nödvändiga för att förverkliga uppgången. Även det var självklart och inte ifrågasatt som agerande. Det fanns knappast någon diskussion om patronagens rättvisa eller berättigande i sig. Med hänsyn till ståndssamhällets karaktär och de enorma sociala skillnader som följde är det därför uppenbart att det största problemet var att finna en människa som förfogade över de nödvändiga resurserna och som skulle visa sig villig att stödja klienten. Problemet var att få kontakt med honom, att lära känna honom, att träda i ett förhållande till en sådan presumtiv patron.

En möjlighet till detta fanns ofta inom den egna familjen. En uppgång på grund av familjära kontakter kallas för nepotism, något jag återkommer till senare. Patronage erbjöd en annan möjlighet. Nästan all social mobilitet skedde genom patronage och nepotism. Patronage kunde väl också vara viktigt för att bevara den egna samhälleliga positionen eller nå mindre mål, t.ex. i samband med den egna ekonomin. Men även sådana syften var i behov av resursförmedling över stora sociala barriärer för att kunna uppfyllas.

Det avgörande steget var således att få kontakt med en patron, att bli accepterad som en klient. Detta är också fortfarande patronageforskningens största problem, nämligen att förstå hur det egentligen gick till. Ett närmande var inte alls lätt, då de sociala skillnaderna patron och klient emellan stundom var så stora att de oändligt försvårade kommunikationen. Det är här en förmedlare, den så kallade "broker",³⁰ trädde i funktion. Han förmedlade kontakten till och skötte kommunikationen med patronen, i fall den presumtiva klienten inte kunde agera på

egen hand. Det berodde då mestadels på klientens låga sociala ställning men kanske även på en stor rumslig distans mellan klient och patron som gjorde en förmedling vid patronens vistelseort önskvärd. Även dessa "brokers" kallades i breven oftast för patroner. Men de förfogade inte själva över resurserna för att tillfredsställa klienternas syften. "Broker" betecknar dock inte nödvändigtvis en konkret människa utan även en funktion inom livsformen patronage. Även Axel Oxenstierna kunde agera som broker, när han inte var närvarande vid hovet för att verkställa klientens promotion.³¹

I varje fall är det viktigt att komma ihåg att redan kontakten, själva klientskapet, var en framgång. Annars kan man väl inte förklara, varför många klienter under många år stannade i en patron-klientrelation utan att göra det minsta framsteg. Med själva klientskapet upplevde klienten åtminstone en viss uppgång, då hans förhållande till patronen synbart, t.ex. i hovets offentlighet, förbättrade hans samhälleliga position. Att offentligt framföra sin trohet i ord och symbolisk handling till patronen bekräftade inte bara patronens ära utan även klientens säregna position i förhållandet till patronen. Sveriges postmästare i Hamburg, Balthasar Schörling, skrev t.ex. till Johan Kasimir: "Jag kan knappast med ord uttrycka, hur hjärtans gärna jag vid min sista vistelse i Stockholm, där riksdagen hölls, underdånigast betraktade Er furstliga nåd och skulle ha velat kyssa Eders händer med all vederbörlig rekommendation. I synnerhet då jag inte betvivlar att, i fall jag skulle ha anmält mig på rätt sätt, Ni gärna skulle ha tillåtit mig en nådig audiens."³² Det var för många andra helt omöjligt att kommunicera med patronen inom den särpräglade sociala ram som patronage erbjöd. Schörling tackade därför för nåden att eventuellt kunnat få tillstånd att offentligt kyssa Johan Kasimirs händer. Det skulle ha varit en synbar utmärkelse för honom. Mot denna bakgrund är det inte alls underligt att många klienter försäkrar sina patroner att de redan nu, då de är accepterade som klienter, känner sig framgångsrika och nära att nå sina mål. Jämför t.ex. det inledande citatet, där Schröttering skriver att han redan nu förtröster sig vid sina önskemåls ("ödmjuka tanker") uppfyllande. Och när Schröttering till slut insåg, att han aldrig skulle få någon tjänst, beskrev han utförligt hur han under 13 år hade strävat efter att nå sitt mål.³³ Han valde nämligen patroner eller brokers som verkade ha inflytande och kontakter i Stockholm, t.ex. den kungliga livmedikusen Gustav Lohremann, den bremen-verdiska generalguvernören Erik Jönsson Dahlberg, riksrådet Nils Gyldenstolpe, Sveriges resident i Hamburg Henrik Gabriel Rothlieb, det hamburgska domkapitlet och andra. I vissa fall var det väl otur att han inte nådde fram. Men med Dahlberg och Gyldenstolpe var det annorlunda. De var så pass höga patroner att det inte skulle ha varit något problem alls för dem att tillfredsställa Schröttering. Så skriver han om tillsättningen av en ny assessorstjänst i Wismars tribunal, att "fastän herr generalguvernör von Dahlberg utan det minsta problem kunde ha disponerat detta ställe som medrepresenterande, kunde alltså ha gett mig sitt votum."³⁴ Schrötterings berättelse om

sitt misslyckande som klient är genomsyrat av en oförståelse över det inträffade. Han gjorde ju allting på precis det sätt man skulle göra.

För övrigt skrev Schröttering öppet och oförtäckt om sina egna intressen. Precis som andra klienter försäkrade han sin patron om sitt fulla förtroende för hennes rätta bedömning av klientens möjligheter och kunskaper. Samtidigt infogade han dock väldigt noggranna uppgifter om lediga tjänster han önskade få. Och han förutsatte även ett tydligt egetintresse hos Gyldenstolpe. Vilka andra intressen tillgodosåg då en patron-klientrelation?

Schröttering började sin levnadshistoria som klient så här: "Det var redan för 13 år sedan jag hade lyckan att känna till Er Höggrevlig Excellens i Haag, dock utan ha äran att vara igenkänd av Er. Från och med detta är önskad jag mig hela tiden den kungliga svenska tjänsten."³⁵ Är det verkligen trovärdigt, att Schröttering bestämt sig för att söka svenska tjänster bara för att han fått se Gyldenstolpe? Så att han mer än tio år senare kom att brevledes kontakta Gyldenstolpe, som han då betecknade som sin patron och som uppenbarligen antagit Schröttering som klient, utan att Gyldenstolpe talat ett enda ord med Schröttering? Inte heller i fortsättningen kom de båda att träffas.

Åtminstone Schröttering trodde uppenbarligen att Gyldenstolpe skulle lita på hans försäkran. Förmodligen såg Schröttering riksrådet Gyldenstolpe i första hand som en företrädare för den svenska kronan, som år 1696 ännu strålade ut en oerhört glans och makt i Europa. Och det var Gyldenstolpe i sin tur fullt medveten om, i synnerhet då Schröttering uttryckligen sökte en tjänst hos kronan och inte hos Gyldenstolpe. För att förmå Gyldenstolpe att hjälpa honom erbjöd Schröttering för övrigt permanenta hemliga korrespondenser om Hamburgs interna angelägenheter, alltså någon form av korrespondens och spioneri. Det ligger därför nära till hands att betrakta brevet retorik som någon artighetsgest och istället koncentrera sig på fakta, nämligen en tjänst, en mottjänst och Schrötterings framgång. Schrötterings mål var dock inte i första hand att få ett arbete eller att tjäna pengar, eftersom han varken var arbetslös eller fattig. Han hade en juridisk utbildning och tillhörde en rik hamburgsk handelsfamilj. Han förfogade därtill över flera gods utanför staden.³⁶ Han beskrev sitt mål gentemot Gyldenstolpe följdriktigt som att "socialisera" sitt hittills föga framgångsrika liv, alltså att uppnå en ställning som skulle motsvara hans föreställningar om den honom tillkommande samhällliga positionen. Den ansökta residenttjänsten beskrev han därför inte i form av reda inkomster utan i kravet att förfoga över tillräckliga medel för att kunna föra ett socialt accepterat liv som resident, alltså att t.ex. ha ett eget ekipage.

Enligt min åsikt är det rimligt att tro Schröttering när han definierar sina inkomster i uttryck av sociala behov, alltså det behov en residenttjänst skulle påtvinga honom. Till diplomaternas sociala ram hörde t.ex. den sedvanliga nobiliteringen, ett representativt hus, offentliga uppträdanden och inte minst lämpliga

kläder. En residents ära krävde det. Och residenterna teg inte gentemot kungen om dessa krav. Det finns för övrigt flera exempel på residenter som i sina försök att uppträda som svenska företrädare i utlandet skaffade sig stora skulder. En sådan tjänst var knappast någon möjlighet att bli rik, vilket Schröttering och andra förmodligen var mycket medvetna om. Den för den svenska kronan i Wien, Stade och Bremen arbetande sekreteraren resp. residenten Christoffer Henrik von Weisenfels ruinerade sig helt och hållet i sina försök att under flera årtionden uppträda ståndsmässigt. De honom tillkommande medlen räckte aldrig till för att betala hans utgifter, t.ex. för ekipage och kläder.³⁷

Schröttering eftersökte inte något arbete, han eftersträvade en "honorabel karaktär".³⁸ Det gäller hela hans person. Ett svek skulle därför hota hans sociala ställning och följdriktigt skriver han slutligen, att han kommer att dra sig tillbaka från det sociala livet, då han inte längre ser någon möjlighet att uppleva en social framgång.³⁹

Även Gyldenstolpes roll var mera omfattande. Hans intresse riktade sig förmodligen först och främst på Schrötterings erbjudande att skicka hemlig information om Hamburgs politik. Men det fanns mer. Schröttering tilltalade honom som en del av den svenska kronan. Han förväntade sig alltså att Gyldenstolpe skulle uppfatta Schrötterings framgångar inom den svenska administrationen som sina egna framgångar. På samma sätt uppfattade Dahlberg, Schrötterings f.d. patron som rekommenderade honom till Gyldenstolpe, Schrötterings framgång med Gyldenstolpes hjälp som sin egen framgång: "Jag betvivlar inte, att densamma [Schröttering] kommer att rekommendera sig på så sätt, att han slutligen kommer att nå det syfte han längtar efter med så stort begär, nämligen att hädanefter verkligen träda in i Hans Kungl. Maj:ts tjänster under en honorabel karaktär; jag själv kommer att participera i en sådan favorit."⁴⁰

Gyldenstolpe och Dahlberg var som rådsaristokrater och innehavare av höga positioner inom den svenska kronan del av själva kronan. Det var enligt dåtidens föreställningar deras uppgift att söka kronans bästa. Att göra det bekräftade deras ära, då det var ett tecken på deras delaktighet i kronan. En del av denna verksamhet var att anlita duktiga och tillförlitliga diplomater eller ämbetsmän. Presumtiva klienter brukade därför ganska noggrant beskriva sina meriter, t.ex. kunskaper i främmande språk, utländska resor och sympatin för Sverige, t.o.m. patriotism. Schrötterings kunskaper beskrevs av Dahlberg på följande sätt: "Han är därutöver en mycket lärd och duktig man, både i statsaffärer och främmande språk välbevandrad och erfaren. Dessutom har han ett riktigt gott svenskt hjärta och begär inget högre än att tjäna Hans Kungl. Maj:t, vår allranådigast herre med några trogna tjänster."⁴¹ Sådana formuleringar var nästan klichéer och förekommer i många liknande brev.

Att ha klienter ingick i högadelsmännens eller de höga ämbetsmännens roll som kronans mest inflytelserika delar. Klienter förmedlade på så sätt patronens

anseende och ära genom att de offentligt uppvisade patronens inflytande och makt. Att ha klienter var därför lika viktigt för patronen som det var att ha en patron för klienten, även när de båda ännu inte hade några konkreta fördelar av varandra. Det fanns förmodligen inga exempel på högaristokrater i Sverige eller Europa som inte hade någon klient. Klienternas retorik att tacka patronen och även i fortsättningen försäkra honom trohet och tjänsteberedskap var därför inte bara ett åtagande som endast är framtidsorienterad. Självva patron-klientrelationen var anledning nog för tacksamhet i dåtidens termer.⁴²

Ändå var klientskapet i sig ingen garanti för en framtida succé, tvärtom. Många tacksamhetsbrev klienterna skrev till sina patroner verkar samtidigt ha syftet att påminna patronen om just den hittills uteblivna befordran. Det fanns för klienterna inget medel att framtvunga att löftena skulle uppfyllas, eftersom den stora skillnaden i socialt anseende och makt mellan klient och patron omöjliggjorde det. Men patronens ära krävde uppfyllandet av hans roll, alltså försörjning av klienterna. En maktförlust medförde därför en synbar äreförlust för patronen. Likadant sårade en utebliven tillsättning klientens ära. Han hade i så fall all rätt att lämna patronen och det hände förmodligen ganska ofta.⁴³ I det här sambandet spelade det knappast någon roll av vilken anledning patronen visade sig oförmögen att befordra sina klienter. Båda sidor i en patron-klientrelation hade förpliktelser att uppfylla och båda hade intressen att bevaka. Illojalitet uppstod därför när en av båda inte längre beaktade eller t.o.m. motarbetade den andra partens intressen i patron-klientrelationen.

En viktig anledning för patronen att inte befordra sin klient kunde för övrigt vara, att klienten visade sig vara oduglig. Patronen kunde inte ha något intresse alls att tillsätta odugliga klienter.⁴⁴ Det finns därför ingen inbyggd motsats mellan patronage och meritokrati. Det var möjligt att föredra en mindre duglig person, men utbildning (peregrinatio) och erfarenheter spelade en viktig roll i patronens beslut om klientens tillsättning. Det fanns dock inte några institutioner och mekanismer som skulle kunnat möjliggöra en meritokrati av modern prägel (Weber). En sådan diskussion skulle därmed vara vilseledande, i synnerhet då börd och tillhörigheten till en särskild familj i ett ståndssamhälle i sig utgjorde en avgörande och självklar kvalifikation.⁴⁵

Patronagets språkspel måste därför tas på fullt allvar om än inte på orden. Framför allt uttrycktes emotioner på ett för oss främmande och oftast oklart sätt. Herravälde och sociala relationer var personliga, förhållandet människorna emellan var i idealfall präglad av kärlek⁴⁶ och ett noggrant iakttagande av sociala skillnader. Språkspelet tog hänsyn till dessa sociala värderingar. Å andra sidan innehåller det en hel del självförpliktelser och andra former av tvång, dvs. gruppens försök att binda sina medlemmar till den accepterade rollen som patron eller klient. Svek, otacksamhet eller naturliga orsaker som död eller befordran med en annan patronens hjälp kunde därför avsluta en patron-klientrelation.

Det fanns ändå ingen självklar motsats mellan klientens egetintresse och den påstådda intressefrihet, som klienten angav gentemot patronen som ett känslöbetonat förhållandes grogrund. Klienterna brukade i alla fall inte se nödvändigheten att bortförklara en sådan tänkbar motsägelse i sina brev. Uppenbarligen såg man inte en sådan.⁴⁷ Det verkar tvärtom som om båda, patron liksom klient, uppfattade uppfyllandet av klienternas intresse som patronens egetintresse. Ett samhälle där person och ämbete fortfarande i ganska hög grad identifierades med varandra främjar ett sådant synsätt.

Vänskap, Svågarskap och nepotism

Det vanliga språkspillet patron och klient emellan medför dock ytterligare ett problem för forskningen, nämligen förändringen av det, inte minst i tilltalsformerna. Den medvetna användningen av språkspillet orsakade förändringar, då 1600-talets adelssamhälle i många avseenden var ganska modemedvetet.

Det är påfallande i mitt material att många brevskrivare uttryckligen använde patronagertermer i sina brev. Tilltalsformer som patron, mecenat, befordrare eller gynnare är ganska vanliga; självbeteckningen klient är däremot påfallande ovanlig.⁴⁸ Det fanns å andra sidan många potentiella klienter, som i tilltal och självbeteckning gentemot sina potentiella patroner helt och hållet undvek ett sådant språkbruk. Samtidigt använde de precis samma uttryck och formuleringar av underdånighet och tjänstberedskap. Deras relationer till "patronen" skulle oftast betecknas som en precis likadan patron-klientrelation. Ändå avstod "klienterna" – medvetet – från att använda den accepterade och allmänt tillämpade patronagerterminologin. Slutligen fanns en tredje grupp, som omväxlande använde eller undvek patronagerterminologin, helt beroende på brevet innehåll och syfte.

Lite förenklat: Inte alls alla som skrev till "sin högättade patron" stod på så sätt automatiskt i den ovan som patronage karakteriserade utbytesrelationen. Att tilltala en presumtiv patron som sådan kunde för övrigt också uppfattas som en form av en ansökan. På motsvarande vis stod inte alla som undvek de nämnda begreppen utanför en patron-klientrelation. Patronage var även en litterär kultur.⁴⁹ Det är alldeles uppenbart i alla slags dedikationer som inte bara i specifikt litterära skrifter utvecklades till en hög skicklighet.

Patronagerterminologin var uppenbarligen mycket ovanlig i 1500-talets Sverige.⁵⁰ Det betyder inte att själva patronaget var okänt för dåtida människor. Det fanns istället andra uttrycksformer. Patronagerterminologin importerades förmodligen i början av 1600-talet från kontinenten. I mitt material finns det en ganska tydlig gräns mellan 1610- och 1620-talet. Sveriges tyska korrespondenter använde patron-begreppet i påfallande grad oftare från och med 1620-talet än dessförinnan. Mera ingående undersökningar om patronagespråkets användning finns hittills dock inte.

I den ovan nämnda litterära kulturen ingick att personer sammanbundna i en

patron-klientrelation även begagnade sig av termer kring vänskap och släktskap. Användningen av vänskaps- och släktskapstermer var lika skiftande och föränderlig som patronageterminologin. De hängde för övrigt nära samman men de kunde även beteckna olika relationer. I mitt material är vänskapstermer ganska ovanliga. De förekom men de spelade ingen framträdande roll inom patronaget, uppenbarligen i motsats till andra europeiska kulturer, där "a patron-client relationship [is] the friendship between unequals".⁵¹ Vänskapen syftade för övrigt med tiden allt mer på en relation mellan likar och användes därför allt mindre inom patron-klientrelation.⁵²

Många forskare ser däremot släktskap – utanför en tät kärnfamilj – som en viktig del av patron-klientrelationer och som patronagets basis.⁵³ Andra betonar tvärtom att det handlar om självständiga och till patronaget alternativa former av socialt umgänge. De betraktar därför nepotismen inte som en form av patron-klientrelation.⁵⁴ För att avgöra detta problem måste man skilja mellan släktskapets retoriska och dess sociala betydelse, alltså mellan användningen av släktskapsretoriken inom breven å ena sidan och den vikt som ett genuint släktskap utvecklade å andra sidan.

1600-talets samhälle hade visserligen ett annat familjebegrepp som omfattade många fler människor än nutidens så kallade kärnfamilj. Enligt Otto Brunner motsvaras upplösningen av "det gammaleuropeiska samhället" i slutet av 1700-talet av upplösningen av den äldre familjen, som oftast beskrevs i hus-termer.⁵⁵ Denna "äldre" familj hade, motsvarande samhällets struktur, en patriarkalisk karaktär. Familjebegreppet kunde därför användas i en snäv mening, liknande dagens syn, men det betecknades mestadels snarare en släkt, "Sippe". I så fall omfattade familjen ett stort antal människor. Inom familjen hade nepotismen en roll som liknade patronage mellan obesläktade personer.

Men släktskapstermer kunde också användas som uttryck för en social närhet som inte hade någon motsvarighet i familjära kontakter. Det gör det å andra sidan oftast svårt att fastställa vilken kvalitet ett sådant släktskap egentligen hade; alltså om dessa "svågrar" och "bröder", som skriver brev till varandra, verkligen hade en än så svag släktskapsförbindelse enligt vår uppfattning. Eller om de genom sådana termer ville uttrycka en närhet som kunde överbrygga även sociala skillnader dem emellan. Under mitt arbete med Sveriges tidiga korrespondenter (1610-talet) upptäckte jag en rad exempel på "svågrar", som inte visste något om varandra och aldrig hade träffats innan de trädde i kontakt med varandra av andra skäl. Svågerskap möjliggjorde i dessa fall en enkel och säker form att kontakta varandra eller träda i en brevledes förbindelse.⁵⁶ Svågerskap förutsatte i detta fall inte mer än tillhörigheten till ett visst lågadligt eller välutbildat borgerligt skikt som på något sätt kände sig som en grupp.

Vänskapen och släktskapen erbjöd i detta sammanhang precis som patronageterminologin accepterade regler för ett socialt umgänge mellan representanter av

socialt skilda grupper eller stånd. Även patronageterminologin tillhandahöll till en början varken mer eller mindre än en socialt accepterad och reglerad form för en dialog mellan (blivande) patroner och klienter. Terminologin fastställde i vilka termer och former denna dialog borde äga rum. Det fanns hela tiden möjligheter till variation i detta språk, men det fanns också gränser som inte borde överskridas. I denna språkligt formerade och formaliserade dialog förfogade båda sidor över medel för att göra sin status och på så sätt sin ära gällande.⁵⁷

Nedanför den språkliga nivån finns det dock en viktig skillnad mellan sådana sociala utbytesrelationer som hade antingen nepotism eller patronage som förutsättning. Inom en patron-klientrelation tjänar båda sidor på olika sätt på den ingångna förbindelsen. Inom nepotism tjänar bara en, nämligen familjen resp. släkten. Fastän även nepotismen utvecklas mellan två personer syftar bådades agerande, i idealfallet, på den gemensamma familjens framgång och försörjning.⁵⁸ Ett nepotistiskt agerande syftar för övrigt inte på en mottjänst vilket däremot är väsentligt för patronage. Det finns dock en förväntning att själva nepoten agera i familjens intresse.

Gränsdragningen mellan nepotism och patronage är ändå svår, framför allt då det oftast inte alls är klart hur långt familjens band räcker, vem i så fall tillhör den egentliga familjen. Bortom en viss punkt dominerar därför förmodligen nepotens egna intressen före familjens. Schröcker ser följaktigtligen nepotism som något slags ensidig patronage, i motsats till den form av patronage där båda sidor har två olika intresse. Gemensamt är i så fall den allmänna protektionen som kunde tjäna olika syfte.

II

“Patron-klientrelationernas specifika utformning liksom deras funktion i samhället har präglats av det respektive sociala, politiska och ekonomiska totalsamband, som dessa relationer är del av.”⁵⁹

Efter att ha beskrivit patronagets livsform göres ett försök till en skiss av patronaget i Sveriges 1600-tal, med avseende på dess roll i Sveriges statsbildningsprocess och byråkratisering. På vilket sätt påverkade patronage adelns och kungens förhållande till varandra och på så sätt kronan?

För det första är det uppenbart att den svenska adelskulturen fick från kontinenten många uttrycksformer för patronage, till att börja med själva terminologin och samtidigt många av dess symboliska former. Det europeiska inflytandet är uppenbart och berodde väl inte minst på den omfattande invandringen av adelsmän eller blivande svenska adelsmän. De gestaltade sitt liv medvetet enligt europeiska förebilder.⁶⁰ Dessutom var en kavaljers- eller studieresa nästintill en självklarhet för den inhemska svenska adeln. Båda rörelser tillsammans med en omfattande reception av europeisk vetenskap och litteratur påverkade Sveriges (adels-)kultur i hög grad. Under 1600-talets första hälft dominerade ännu den latinsk-

tyska traditionen, medan under 1600-talets andra hälft det franska inflytandet blev alltmer dominerande, framför allt för adelns kultur. Detta språkskifte medförde nya former i brevväxlingen mellan klient och patron, då varje språk hade en alldeles egen tradition i fråga om sådana brev. Jag kan här bara hänvisa till konst- och litteraturpatronage i Sverige, som också påverkades genom europeiska förebilder.⁶¹ Allt i allt hade den svenska adelskulturens europeisering ett stort inflytande på patronagets livsform.

Statsbildning

För det andra präglades patronagets politiska och ekonomiska karaktär långtgående av andra faktorer, främst Sveriges statsbildningsprocess och byråkratisering under 1600-talet. Hela 1600-talet med sin snabba utveckling stod under krigens tecken och militärt definierade mål.⁶² Det avgörande första steget till denna utveckling låg i Karl IX:s regeringstid, fastän det var huvudsakligen Axel Oxenstierna som genom sina administrativa reformer lade grunden till Sveriges byråkrati och statsbyggnad under 1600-talet.⁶³ Karls maktövertagande och hans kamp mot Sigismund var dock den sista allvarliga inre kris som Sverige upplevde för en lång tid framöver. I denna kris lyckades Karl genom att utnyttja en skicklig förläningspolitik och det yttre hotet slutligen att förbinda den kvarlevande adeln med kronans intressen.⁶⁴ Krontjänsten och adelns deltagande i kronan bestämde därefter det adliga livet. I fortsättningen kom adeln att säkerställa sin position gentemot kungen. I sin kungaförsäkran år 1611 förpliktade sig Gustav II Adolf att regera med "råds råde" och att besätta alla högre ämbeten med infödda adelsmän eller riddare.⁶⁵ "Sett i ett långt perspektiv förvandlades medlemmar av den gamla feodaladeln till avlönade ämbetsmän i en byråkratiserad statsförvaltning med reglerade befordringsgångar."⁶⁶ Det gällde alltså för adeln att definiera sin plats som en del av kronan i förhållande till kungamakten och lågfrälse uppkomlingar. Och det skedde även genom anpassningar i adelns samhällsuppfattningar och dygd föreställningar.⁶⁷

I synnerhet Axel Oxenstiernas verksamhet präglades till stor del av just högadelns intressen.⁶⁸ Det gällde inte minst deltagandet i politiska beslutningsprocesser och ämbetsstillsättningar. I detta sammanhang fanns många lärda och politiska diskussioner om maktfördelningen.⁶⁹ Viktigt är att dessa diskussioner aldrig hotade kronans integritet. För Sveriges historia under 1600-talet är det påfallande i en europeisk jämförelse att den är ovanligt harmonisk.⁷⁰ Under tiden mellan Karl IX:s maktövertagande och Karl XII:s död fanns knappast någon allvarlig samhällslig konflikt, som kan jämföras med 1500-talets uppror. Det gällde att bygga upp Sverige som en starkt centraliserad monarki. Adeln var delaktig i denna politik, rådsaristokratin formulerade sina mål med blick på kronans intressen.⁷¹

Adelns vittgående inordning i och under kronan verkställdes vid sidan av kronans ståndsinriktade byråkrati och adelns rejäla ekonomiska framgångar under krigen genom den strikta protestantiska ortodoxin (som även den hade sin början

under Karl IX) och den historiskt förankrade självsynen, vanligtvis sammanfattad som göticism. Framför allt det sista förmedlade tillsammans med Sveriges politisk-militära framgångar adelns anseende på den oerhört viktiga europeiska scenen.⁷²

Administration

Även byråkrats utveckling i Sverige präglades av kronans behov och adelns ställning vid kungens sida. Den försiggick snabbt, upplevde återkommande nyordningsförsök och hade överlag en adlig prägel upp till 1700-talets början.

Efter Gustav II Adolfs trontillträde förband Axel Oxenstierna de rättsligt fixerade kompetenserna mellan kungamakt och ständer med förvaltningens struktur.⁷³ Oxenstiernas nyordningsförsök syftade visserligen till att stärka hans eget inflytande och att bygga upp en administration som skulle fungera även i kungens frånvaro eller under en förmyndarregering. Det medförde en begränsning av själva kungliga inflytandet⁷⁴ och samtidigt en modernisering, då administrationen nådde en större varaktighet. Ändå var kungens position inte hotad och administrationen långtifrån en modern byråkrati eftersom ämbetet fortfarande likställdes med dess innehavare. Det fanns visserligen försök till en rationellare organisation, men dessa ska inte överskattas.⁷⁵ Det fanns inga formaliserade tillsättningskrav, inga kommissioner eller andra formaliserade förutsättningar.

Detta ändrade sig dock under enväldet. Dessutom utvecklades ett nytt förhållande mellan adeln och kungen, inte minst genom den omfattande nya ämbetsmannaadeln. Den sistnämnda konkurrerade med den gamla råds- och godsägareadeln om sin plats i kronan. Att den gamla godsägareadeln upplevde en gradvis tillbakagång berodde dock förmodligen till största delen på dess minskande storlek och sammanhållning.⁷⁶ Samtidigt nobiliterades ett stort antal uppkomlingar, mellan 1680 och 1699 t.ex. inte mindre än 331 familjer.⁷⁷ Sveriges adel behövde dessa omfattande nobiliteringar för att uppfylla sin roll inom administrationen. Det var även i den gamla godsägareadelns intresse. I motsvarande grad tilltog den nya ämbetsmannaadels funktion som patron eller broker, jfr. t.ex. greve Tomas Polus och Casten Feif.⁷⁸ Vid århundradets slut utvecklades även ett i första hand kompetensbestämt ämbetsmannastånd och samtidigt ett kommissionsväsende med vittgående kontrollerande kompetenser.⁷⁹ Bara inom hovrättsutbildningen hade man sedan lång tid ställt mer kunskapsorienterade krav.⁸⁰ I ett sådant sammanhang måste en adlig härkomst eller adliga släktingar fortfarande betraktas som en del av den krävda äran eller dygden.⁸¹

Patronaget genomgick under samma tid långsamma förändringar. Dessa gällde dock inte patronage i sig som verkar ha fungerat som vanligt. Förhållandet mellan adeln och kungen spelade inte någon större roll för patronage som livsform. Det var varken så att Karl XI övertog patronens plats eller var någon slags överste patron för hela riket.⁸² Fastän varje pastorats tillsättande i hela riket förutsatte Karl

XI:s signatur och godkännande, avtog inte patronernas roll som förmedlare av kronans resurser och tjänster. I vilken grad även den enväldige Karl XI var beroende av administrationens och regeringens förslag och medverkan visas av Anna Brita Lövgrens arbete om Karl XI:s envælde.⁸³ Enväldet betydde inte att adeln, den gamla godsägareadeln eller den nya ämbetsmannaadeln, förlorade sitt inflytande över kungen. Överhuvudtaget medförde enväldet inga stora förändringar i kungens faktiska maktställning, då redan tidigare kungarnas makt ofta beskrivs som absolut. Enväldet tilldelade kungens makt en ny motivering. Det svarade på statens framväxt, på centraliseringens behov och begränsas i Sverige inte av en slump genom två krig.

Den flera gånger omnämnda hamburgska juristen Schröttering utgick ännu ganska säkert från att Gyldenstolpe hade den nödvändiga makten att tillsätta en residenttjänst. Ett annat exempel på patroners fortsatta inflytande framför Örjan Simonson i sin uppsats om Germund Cederhielm.⁸⁴ Det gällde här den befordran som Cederhielm hoppades att uppleva som tack för föregående tjänster. Hans förespråkare, kanske mer broker än patron, hos Karl XI var Polycarpus Cronhielm. Cronhielm presenterade ett memorial Cederhielm hade skrivit för att nå detta mål. Karl såg dock för tillfället ingen möjlighet att tillfredsställa Cederhielm, som under flera år fortsatte att be om en befordran, om inte kräva den. Det tog dock 20 år innan han verkligen fick uppleva den. Patronaget fungerade i princip som förr, men det var uppenbarligen inte lika enkelt som tidigare att uppleva framgångar. Och detta berodde förmodligen på att de kronans resurser som låg till grund för adelns patronageverksamhet inte längre tilltog i samma utsträckning som tidigare. (Samtidigt försvagades adelns ekonomi genom reduktionen.) Den svenska militärstaten var beroende av militära framgångar för att utvecklas. Karl XI:s fredspolitik och framför allt Karl XII:s slutgiltiga nederlag berövade därför kronan en stor del av de nödvändiga resurserna för fortsatt patronage. Den sociala mobiliteten avtog långsamt. Den brist på välutbildade ämbetsmän som präglade århundradets första hälft och som ledde till en omfattande invandring, förvandlades mer och mer till ett för stort utbud. Ett stort antal svenska adelsmän lämnade istället Sverige för att arbeta utomlands. En karriär inom administration och militär tog allt längre tid.⁸⁵

Däremot hade den tilltagande professionaliseringen inom byråkratin ingen större effekt på patronaget. Befordringsgången hade hela tiden på olika sätt varit meritorierad. Det skeddes därför med tiden en ny bedömning av klienternas meriter, utan att behovet av patroners förmedling minskade. Det alltmer borgerliga svenska samhället utvecklade dock nya "användningsområden" för patronage. Så visar Björn Ryman i sin studie om Eric Benzelius på vilket sätt patronage sattes in under frihetstiden för att bedriva partipolitik, någonting som knappast hade förekommit under 1600-talet. De exempel på klientbrev som Ryman ger, liknar för övrigt i stor utsträckning 1600-talets brev. Även under 1700-talet tackade man

“näst Gud” sin patron “för min jordiska lyckas befrämjande.” Och Benzélius sammanfattade sitt liv som patron med orden: “Många af förbemälte HrHr och män, sitta nu i förnäma tjenster både i andeliga och werdsliga ståndet.”⁸⁶

Sammanfattningsvis vill jag betona att patron-klientrelationerna inom administrationen möjliggjorde det samhällliga utbyte av makt och resurser som inte kunde verkställas på ett annat sätt. Administrationens behov av välutbildade ämbetsmän var så pass stort att den största delen av det uppåtsträvande lågfrälset eller ofrälse personer nådde fram.⁸⁷ Det samma gällde karriärer inom armén. Den ofta beskrivna sociala mobiliteten inom det svenska samhället fungerade genom dylika utbytesrelationer. Sveriges jämförelsevis lugna utveckling under stormaktstiden var ett direkt resultat av patronagets framgångar. Den patrons makt som oftast beskrivs i termer av kronans svaghet och inneboende hot – patronage kunde nämligen betyda villkor, nepotism och korrupktion – var i själva verket en styrka. Det fanns ännu ingen stat som kunde kontrollera och organisera detta utbyte och mobiliteten.

Adeln säkerställde alltså administrationens och kronans behov med hjälp av patronage, genom att tillsätta egna klienter. Adeln fördelade på så sätt kronans resurser och knöt klienten direkt till kronans intressen. Detta är kanske en förklaring till patronernas jämförelsevis ringa makt i Sverige. Det fanns dessutom varken valpatronage i samband med riksdagen⁸⁸ eller en korrupktion som riktade sig mot kronans intressen.⁸⁹ De stora adelsmännen bildade slutligen inte heller inflytelserika klientkretsar eller fraktioner. Det finns alltså stora skillnader mellan patronaget i Sverige och i andra europeiska länder precis som det finns stora skillnader mellan dessa länder.⁹⁰ I Sverige verkar patronage ha varit en central livsform som inte utvecklade några mera omfattande politiska konsekvenser som t.ex. i Polen, England och Frankrike.

Sammanfattning

Att betrakta patronage som en livsform och patronagespråket som det tillhörande språkspelet kan ge nya insikter i ståndssamhället. Det kan leda till förståelse istället för en moralisk bedömning. 1600-talets ståndssamhälle var lika “sant” som andra samhällsformer. Det fanns dessutom ingen självklar motsats mellan de åberopade emotionerna och patronens och klientens materiella intressen.⁹¹

I min uppsats försöker jag beskriva livsformen patronage utifrån språkspelets källmaterial: breven. Wittgensteins idé om sambandet mellan språkspel och livsform erbjuder dock inte någon utvecklad metodik.⁹² För att förstå patronagets livsform behövs därför vid sidan av en ingående brevanalys även studier om dåtidens samhällsföreställningar och umgängesformer. Jag kunde bara hänvisa till Marcel Mauss’ studie om gåvan eller Bourdieus diskussion om det sociala och symboliska kapitalet. Framför allt saknas dock en mera ingående forskning om kronans och adelns offentliga representation, om symboliska former, om ceremo-

nier och andra former av icke-verbala samhällsmekanismer som en del av patronagespråket. Forskningen om patronage måste bedrivas tvärvetenskapligt för att bli meningsfull.

Det saknas fortfarande många detaljundersökningar om patronage i 1600-talets Sveriges. På det hela präglades patronage av den framväxande statens utveckling och en omfattande reception från kontinenten. Jämfört med andra europeiska staters utveckling var Sveriges historia ovanligt lugn. Det berodde i sin tur på ett fungerande samarbete mellan adeln och kungen, där båda betraktade sig som viktiga delar av den svenska kronan. Det finns inga tecken på att adeln med hjälp av patronage försökte utöka sin makt på kungens bekostnad. Patronage säkerställde den höga sociala mobiliteten inom administrationen, armén och kyrkan. På så sätt var adeln i kontroll av denna utveckling. Den höga sociala mobiliteten är dessutom en viktig förklaring till Sveriges lugna utveckling. En kris i denna livsform och samhället uppstod först när kronans och adelns resurser avtog på grund av militärstatens stagnation och nedgång.

Noter

- 1 Schröttering till Gyldenstolpe, Hamburg, den 13 oktober 1696, N 460, UUB (min översättning).
- 2 Jfr Fabian Persson, "En hjälpsam hand. Principiella aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under stormaktstiden", *Scandia* 59 (1993), s. 49–70, här s. 60.
- 3 Jfr Shmuel N. Eisenstadt and Luis Roninger, "Patron-Client Relations as a Mode of Structuring Social Exchange", *Comparative Studies in Society and History* 22 (1980), s. 42–77; jfr även Verena Burkholter-Trachsel, *Zur Theorie sozialer Macht: Konzeptionen, Grundlagen und Legitimierung, Theorien, Messung, Tiefenstrukturen und Modelle*, Bern 1981, s. 201–202.
- 4 Jfr art.: "Patron", i *Lexikon des Mittelalters*, vol. VI, München 1993, sp. 1806–1808, (Arnold Angenendt); Burkholter-Trachsel, a.a., s. 212–213.
- 5 Jonathan Dewald, *The European Nobility. 1400–1800*, London 1996, s. 40–47.
- 6 Otto Gerhard Oexle, art.: "Stand, Klasse", i *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. O. Brunner, W. Conze und R. Koselleck (Hgg.), vol. 6, Stuttgart 1990, s. 155–284, här s. 203.
- 7 Oexle, a.a., s. 211
- 8 Jfr Georg Simmel, *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. 3. uppl., München, Leipzig 1923. Jag följer här dock här sammanfattningen av Ludgera Vogt och Arnold Zingerle, "Zur Aktualität des Themas Ehre und zu seinem Stellenwert in der Theorie", i *Ehre. Archaische Momente in der Moderne*. Hrsg. von Ludgera Vogt und Arnold Zingerle, Frankfurt/Main 1994, s. 9–34, här s. 22–23.
- 9 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 5. uppl., Tübingen 1976, s. 533–537.
- 10 Om anseende jfr Friedrich Zunkel, art.: "Ehre, Reputation", i *Geschichtliche Grundbegriffe*, vol. 2, Stuttgart 1975, s. 1–63; jfr även Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft*, Frankfurt/Main 1983, s. 144ff.

- 11 Pierre Bourdieu, "Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital", i *Soziale Ungleichheiten*. R. Kreckel (Hrsg), Göttingen 1983, s. 183–198; jfr Vogt, a.a., s. 24–25.
- 12 Svante Norrhem, *Uppkomlingarna. Kanslijänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*, Umeå 1993, s. 82.
- 13 Jfr Sharon Kettering, "Gift-Giving and Patronage in Early Modern France", *French History*, 2 (1988), s. 131–151.
- 14 Detta framhävs av Antoni Maczak i kongressrapporten *Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Antoni Maczak, München 1988, "Diskussionsbericht", s. 343–363, här s. 345–346. För svensk del föreligger en brevetteori av Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Göteborg 1988. Hon tar dock ingen hänsyn till särskilda brevformer inom en patron-klientrelation, fastän hon analyserar ett sådant brev, s. 135–138.
- 15 Arthur L. Herman, "The Language of Fidelity in Early Modern France", *The Journal of Modern History* 67 (1995), s. 1–24.
- 16 Herman, a.a., s. 6 och not. 21.
- 17 Herman, a.a., s. 10–11.
- 18 Jag kan bara hänvisa till Marcel Mauss inflytelserika bok om gåvan som bas för personrelationer. Gåvans betydelse kan inte reduceras till en enbart bekräftande funktion; Marcel Mauss, *Gåvan*, Uppsala 1972.
- 19 Herman, a.a., s. 24.
- 20 Herman, a.a., s. 11.
- 21 Jürgen Habermas, *Sambällsvetenskapernas logik*, Göteborg 1988, s. 165–166; Jay M. Smith, "No more Language Games: Words, Beliefs, and the Political Culture of Early Modern France", *The American Historical Review* 102,5 (1997), s. 1413–1440."
- 22 Sharon Kettering, "Patronage in Early Modern France", *French Historical Studies* 17 (1992), s. 839–862, här s. 852–853.
- 23 I sin studie om det kulturella handlandet beskriver Jürgen Habermas detta samband, varvid han använder begreppet livsvärld. Det betecknar dock detsamma som Wittgensteins livsform; Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt/Main 1981.
- 24 Jfr Kerstin Severinson Eklund, *The Notion of Language Game – A Natural Unit of Dialogue and Discourse*, Linköping 1982 (Dept. Of Communication Studies, SIC 5, 1983), s. 15: "A language game, on the other hand, is a communicative game where the rules require that the participants signal behaviour. The actions in a language game have a symbolic quality."
- 25 Litteraturen om representation och offentlighetens betydelse inom ståndssamhället är rik och omfattar den långa senmedeltiden från c:a 1250 till 1800. Ståndssamhällets offentlighet upprätthölls framför allt i symboliska och muntliga former. Den var i motsats till Habermas' skriftorienterade undersökningar, där herren inom den "representativa offentligheten" bara redovisar för sin status, en handling som var både kommunikativ och tvåsidig. Jfr Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied, Berlin 1962, s. 17–23. Habermas' begrepp kritiseras framför allt av medeltidshistorikerna; jfr t.ex. Gerd Althoff, "Demonstration und Inszenierung. Spielregeln der Kommunikation in mittelalterlicher Öffentlichkeit", i dens., *Spielregeln der Politik im Mittelalter*, Darmstadt 1997, s. 229–257 och där omnämnd litteratur.
- 26 De stora adelsarkiven intygar än idag om en otrolig mängd mottagna brev. Det är otänkbart

- att alla dessa brev skulle ha behandlats i någon form av hovoffentlighet. Men det är enligt min åsikt sannolikt, att sekreterarna förberedde de inkommande breven med syftet att presentera enskilda brev i ett större krets.
- 27 Dewald 1996, s. 40–47; adelskulturen präglades i motsats till det kungliga hovet alltmer av privathet.
 - 28 Margaretha Revera, "En barock historia", i *Tre karlar*. Redaktion Gudrun Ekstrand, Stockholm 1984, s. 113–135; Nils Runeby, "Ett fostrat folk. Till frågan om Per Brahe och den nationella kulturen", i *Braheskolan under fyra sekler. En minnesskrift*. Utg. av Stiftelsen Braheskola på Visingsö. Redigerad av Gunnar T. Westin, Visingsö 1980, s. 7–17.
 - 29 Runeby 1980, s. 10.
 - 30 Jfr framför allt Sharon Kettering, "Brokerage at the court of Louis XIV", *The Historical Journal* 36 (1993), s. 69–87; och dens., *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*, Oxford 1986.
 - 31 Jfr t.ex. brev från Axel Oxenstierna till sin brorsson Gustav Oxenstierna, Tidö, den 13 augusti 1647, där Axel bad Gustav att promovera Johan von Birckholtz för sina förtjänster, "därföre efter jagh inthett så sielf ähr vjdh hoffett stadder och kan vare honom på hans begeeran beforderligh", i P. Wieselgren, *De la Gardiska Archivet eller Handlingar ur Greffl. De la Gardiska Bibliotheket på Löberöd*, Lund 1838, vol X, s. 22–23.
 - 32 Schörling till Johan Kasimir, Hamburg, den 25 december 1635, Stegeborgssaml., E 65, RA (min översättning).
 - 33 Schröttering till Gyldenstolpe, Hamburg, den 5 mars 1697, N 460, UUB. Intressant nog betecknade Schröttering sin berättelse som "relation av mitt misslyckade förehavande".
 - 34 Schröttering till Gyldenstolpe, Hamburg, den 5 mars 1697, N 460, UUB (min översättning).
 - 35 Schröttering till Gyldenstolpe, Hamburg, den 5 mars 1697, N 460, UUB (min översättning).
 - 36 Jfr Joh. Gottlieb Wilhelm Dunkel, *Historisch-kritische Nachrichten von verstorbenen Gelehrten und deren Schriften*. Bd. 3, Teil 2, 1758; Hans Schröder, *Lexikon der hamburgischen Schriftsteller*, Band 7, Hamburg 1879.
 - 37 Jfr Weissenfels' brev till Gabriel Thuresson Oxenstierna, Oxenstiernska saml., E 1133, och till Bengt Oxenstierna, Ericssbergsarkivet, Autografsaml., vol. 232, RA.
 - 38 Schröttering till Gyldenstolpe, Relation, Hamburg, den 5 mars 1697, N 460, UUB.
 - 39 Schröttering till Gyldenstolpe, Relation, Hamburg, den 5 mars 1697, N 460, UUB.
 - 40 Dahlberg till Gyldenstolpe, Stockholm, den 24 juli 1696, N 446, UUB (min översättning).
 - 41 Dahlberg till Gyldenstolpe, Stockholm, den 24 juli 1696, N 446, UUB. Brevet formuleras för övrigt av Schröttering själv (min översättning).
 - 42 Jfr även Björn Ryman, *Eric Benzelius d.y. En frihetstida politiker*, Stockholm 1978, s. 125: "Fattiga studenter och präster bönade om att få räknas som Benzelius' allringaste klienter."
 - 43 Schrötterings relation är ett bra exempel på det. Han beklagade ganska öppet, att de patroner han under de senaste 13 åren hade utvalt misskötte hans intressen. Hamburg; den 5 mars 1697, N 460, UUB.
 - 44 Så förbiser Persson i sin be skrivning av den misslyckade klienten Israel Schultz, att han

- råkade i allvarliga svårigheter därför att han inte kunde räkna. Vilket intresse skulle De la Gardie då ha av ett fortsatt stöd för Schultz? Fabian Persson, ”Att leva på hoppet – om den misslyckade klienten”, *Historisk tidskrift (S)* 1992, s. 316–329, här s. 319.
- 45 Jfr N. A. M. Rodger, *The wooden world. An anatomy of the georgian navy*, London 1986, s. 273–274. Rodger ser diskussionen om en möjlig motsats mellan patronage och nepotism å ena sidan och en befördran på grund av meriter å andra sidan som uttryck för en anakronistisk och i grund och botten moralisk bedömning.
- 46 Jag kan inte ingå närmare på diskussionen om kärlek som samhällets grogrund; jfr Herman a.a., s. 8–9 och där omnämnd litteratur.
- 47 Jfr Rodger, a.a., s. 274–275: ”the application of interest was accepted in the eighteenth century as a normal and inevitable aspect of civil society, a means of exchange, like money.” Jfr även Kristen Neuschel, *Word of Honor: Interpreting Nobel Culture in Sixteenth Century France*, Ithaca, N. Y. 1989, s. 14–15.
- 48 Klientbegreppet verkar däremot vanligare i patron-klientrelationer mellan konstnärer eller vetenskapsmän och mecenater; jfr Arne Losman, *Carl Gustaf Wrangel och Europa. Studier i kulturförbindelser kring en 1600-talsmagnat*, Stockholm 1980, s. 132–133.
- 49 Gunner Lind talar om ”a mode of behaviour”, men då breven är det viktigaste, om inte enda material, som är bevarat för att beskriva patron-klientrelationer, föredrar jag att utgå från själva breven; Gunner Lind, ”Great Friends and Small Friends. Clientelism and the Power Elite” i *Power Elites and State Building*. Ed. by Wolfgang Reinhard, Oxford 1996, s. 123–147, här s. 124.
- 50 Jan Samuelson, *Aristokrat eller föradlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611*, Lund 1993, s. 231.
- 51 Lind, a.a., s. 123.
- 52 Jfr t.ex. Jonathan Dewald, *Aristocratic Experience and the Origins of Modern Culture*, Berkeley and Los Angeles 1993, där han beskriver på vilket sätt vänskapen i 1600-talets Frankrike skiftar i betydelsen mellan patronage och vänskap i en mer modern uppfattning, s. 105ff.
- 53 ”A major part of the history of clientelism is its relation to kinship. [...] Family and patron-client links would together form a personal network.” Lind, a.a., s. 123.
- 54 Jfr nepotismen och dess diskussion hos Persson 1993.
- 55 Nils Runeby, ”Mandarinernas uppkomst. Framväxten av ett kompetensbestämt ämbetsmannastånd. En exempelsamling”, i *Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige*. Redaktörer Margareta Revera och Rolf Torstendahl, Motala 1979, s. 287–311, här s. 294.
- 56 Jfr min uppsats om ”Hieronymus von Birckholtz, Sveriges första underrättelseman”, under utgivning, Personhistorisk tidskrift.
- 57 Stina Hansson visar övertygande i sitt arbete om den svenska brevteorin i 1600-talet hur nära brevspråket, kunskaper om ståndssamhällets titulaturer och tilltalsformer hängde samman. Allt var en del av frälsets undervisning; Hansson, a.a., i synnerhet s. 24–26.
- 58 Jfr Alfred Schröcker, *Die Patronage des Lothar Franz von Schönborn (1655–1729). Sozialgeschichtliche Studie zum Beziehungsnetz in der Germania Sacra*, Wiesbaden 1981, s. 1–3.
- 59 Maczak, a.a., s. 344.
- 60 Jfr Arne Losman, ”The European Communications Network of Carl Gustav Wrangel and Magnus Gabriel de la Gardie”, i *Europe and Scandinavia, Aspects of the Process of Integration*

- in the 17th Century*. Göran Rystad (ed.), Lund 1983, s. 199–206; *Arte et Marte: Studien Zur Adelskultur des Barockzeitalters in Schweden, Dänemark und Schleswig-Holstein*. Hrsg. von Dieter Lohmeier, Neumünster 1978.
- 61 *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*. Ed. by Magnus von Platen, Borås 1988; Peter Burke, "State-making, King-making and Image-making from Renaissance to Baroque. Scandinavia in a European Context", *Scandinavian Journal of History* 22, 1 (1997), s. 1–8.
- 62 Om denna utveckling och Sverige som militärstat jfr framför allt Sven A. Nilssons arbete, i synnerhet *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990.
- 63 Denna tes förespråkas senast av György Nováky, "Die dynastischen Ziele der frühen Vasas und die Entwicklung des schwedischen Militärstaats", i *Der frühmoderne Staat in Ostmitteleuropa im Vergleich*. Under utgivning.
- 64 Jfr Sven A. Nilsson, "Karl XI:s adelspolitik", i *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal*, Stockholm 1964A, s. 37–57.
- 65 Sven A. Nilsson, "Reaktionen mot systemskiftet 1611. En linje mot Gustav II Adolfs politik", i *På väg mot reduktionen* (1964B), s. 58–85.
- 66 Runeby 1980, s. 10; jfr även Runeby 1979.
- 67 Runeby 1980, s. 10–14; Lars Gustafsson, "Dienstadel, Tugendadel und Politesse mondaine. Aristokratische Bildungsideale in der schwedischen Großmachtzeit" i *Arte et Marte*, a.a., s. 109–127; Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989, s. 70–89.
- 68 Jfr framför allt Sven A. Nilssons arbete om Oxenstierna och adelns roll inom staten "Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna. En studie i maktindelning och dess alternativ" *Scandia* 62,2 (1996), s. 169–194; Nilsson 1990.
- 69 Nils Runeby, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*, Uppsala 1962.
- 70 Göran Rystad, "Clientage och statsbyggande: Klient-patronus-relationen i ett underutvecklat samhälle", i *Klient och Patron*, a.a., s. 129–132, här s. 129–130.
- 71 Jfr t.ex. Runeby om Per Brahe, Runeby 1980, s. 14–125.
- 72 Om den europeiska scenen och Sveriges problem att etablera sig, jfr t.ex. E. Hildebrand, "Den svenska diplomatiens organisation i Tyskland under 1600-talet", *Historisk Tidskrift (S)* 4 (1884), s. 155–174; jfr även Nils Ahnlund, "Diplomatiens språk i Sverige", i dens., *Svenskt och nordiskt från skilda tider*, Stockholm 1943, s. 114–122, om liknande problem med diplomatiens språk. Runeby skriver att Sveriges representativa offentlighet behövde ett "kontinentalt snitt för att Sverige skulle tas på allvar som stormakt och en ordentligt organiserad stat." Runeby 1980, s. 11. Jfr även Bo Lindberg, "Die gelehrte Kultur in Schweden im 17. Jahrhundert. Das Problem der Rezeption", i *Europa in Scandinavia. Kulturelle und soziale Dialoge in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Robert Bohn, Frankfurt/Main 1994, s. 9–18. Historiografiska traditioner liknande göticismen fanns i hela Europa. De borde tas på allvar genom att de inte var några ideologiskt betingade påfund utan historiska studier vars logik följde andra regler än nutida historiska studier.
- 73 Runeby 1979, s. 290–291.
- 74 Sven A. Nilsson, "1634 års regeringsform", *Scandia* 10 (1937), s. 1–37, här s. 36–37.

- 75 Jfr Anders Florén, "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering", *Historisk tidskrift (S)* 1987, s. 505–529. Florén arbetar uttryckligen med normativt material. Han beskriver samtidigt den ganska bristfälliga omsättningen av nya idéer inom förvaltningen. Men dess betydelse för moderniseringsprocessen förblir oklart; jfr framför allt s. 516–517.
- 76 Kurt Ågren, "The Swedish Social and Political Elite in the 17th century", i *Scandinavian Journal of History* 1976, s. 55–80; jfr även Rystad 1988, s. 131; Runeby 1980, s. 9; Ingvar Elmroth, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*, Lund 1981, s. 218–250.
- 77 Claude Nordmann, "Fidélités det clientèles dans la Suède Caroline", i *Hommage à Roland Mousnier. Clientèles et fidélités en Europe à l'époque moderne*. Publié sous la direction de Yves Durand, Paris 1981, s. 369–388, här s. 378.
- 78 Jfr t.ex. Asker 1993; jfr även Åsa Karlsson, *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, Uppsala 1994, framför allt s. 41.
- 79 Jfr Marie Lennersand, "Höga herrar på visit. Kommissionen till Västernorrlands lagsaga", i Gudrun Andersson Lennström och Marie Lennersand, *Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättsystemet*, Uppsala 1994, s. 89–147. (Opuscula Historica Upsaliensia, 14).
- 80 Jfr David Gaunt, *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsaukultanter*, Uppsala 1975, och Runeby 1979, s. 307–308.
- 81 Elmroth, a.a., visar tydligt att nobiliteringen uppfattades som självklart medel för att säkra adelns position inom administration och militär.
- 82 Nordmann, a.a.; jfr även Björn Asker. "Perspektivet på klientväsendet i svenskt 1600-tal", i *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*, Uppsala 1997, s. 21–30, här s. 24. Det av Nordmann nämnda konstpatronage kan dock knappast jämföras med patronaget inom administrationen.
- 83 Anna-Brita Lövgren, *Handläggning och inflytande. Beredning. Föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envælde*, Lund 1980.
- 84 Örjan Simonson, "Germund Cederhielm och lilla reduktionen", i *Historiska etyder*, a.a., s. 209–221. Simonson visar detaljerat genom ett dialogprotokoll på vilket sätt Cronhielm försökte att förmedla Cederhjelms intressen hos Karl XI.
- 85 Jfr Björn Asker, "Från godsägarestat till ämbetsmannastat", i *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under stormaktstiden*, Red. Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson, Stockholm 1993, s. 68–87, och där omnämnd litteratur.
- 86 Ryman, a.a., s. 125 och 30.
- 87 Gaunt, a.a., s. 182.
- 88 Nordmann, a.a., s. 370.
- 89 Framför allt inom den engelska patronagediskussionen spelar korruptionsaspekten en viktig roll; jfr t.ex. Linda Levy Peck, *Court Patronage and Corruption in early Stuart England*, London 1990.
- 90 Jfr Maczak, a.a., de deltagande historiker från många europeiska länder var slutligen oense om hur pass likartade deras uppfattningar om patronage egentligen var, s. 343f.
- 91 Jfr Hans Medick und David Sabeau, "Emotionen und materielle Interessen in Familie und

HEIKO DROSTE

Verwandtschaft. Überlegungen zu neuen Wegen und Bereichen einer historischen und sozialanthropologischen Familienforschung”, i *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*. Hrsg. von Hans Medick und David Sabean, Göttingen 1984, s. 27–54.

- 92 ”Den är nämligen ingen lära, utan en verksamhet, Dess >resultat< kan strängt taget inte uttalas utan endast utföras, d.v.s. användas. [...] Därmed öppnar sig det hermeneutiska fält, som Wittgenstein aldrig beträdde.” Habermas, 1988, s. 172, 173.